

תרומתו של מאיר בלבן לחקר האתנוגרפיה והפולקלור היהודי

תרומתו של מאיר בלבן לחקר ההיסטוריה של יהודי פולין היא מן המפורסמות שאינן צריכות הוכחה. רבות נכתב על תרומתו והיטיב לנסח זאת יעקב גולדברג במאמר שבו הוא מכנה את בלבן 'ההיסטוריון הראשי והמוביל בחקר תולדות יהדות פולין' (Goldberg 1991: 85). ישראל בירמן, שהכין עבודת דוקטור על מחקריו של בלבן מביע גם הוא הערכה זו, ומביא דעות דומות מפי חוקרים רבים נוספים (Biderman 1976: 75-79). היקף עבודותיו של בלבן גדול הן מבחינת הכמות והן מבחינת מספר הנושאים שנכללו בהן. גרבר מציין 300 פרסומים (שם 309). ישראל בירמן תוך היעזרות בביבליוגרפיה של פיליפ פרידמן (Friedman 1933: 340-351) מזהה 242 פריטים (Biderman 1976: 309-326)¹. מן העיון בביבליוגרפיה עולה, כי רוב פרסומיו הם בשפות אירופיות – פולנית, רוסית וגרמנית, ומיעוטן בעברית וביידיש. על כן אין החלק החשוב ביותר של מחקריו נגיש לתלמידיו. מותר לשער, שזו גם הסיבה לעיסוק המצומצם של חוקרי הפולקלור בתרומתו לתחומנו. במאמר זה אנסה לסקור מקצת תרומתו לחקר האתנוגרפיה והפולקלור של יהודי פולין, תוך תקווה, שהיא תזכה בעתיד להערכה שהיא ראויה לה בקרב חוקרי הפולקלור היהודי בכלל ופולקלור יהדות מזרח אירופה בפרט.

אקדים מלים מספר על האיש. מוצאו של בלבן ממשפחת מתנגדים בעיר לבוב שבגליציה. בילדותו רכש השכלה תורנית ואחר-כך למד בגימנזיום בלבוב. עם סיום לימודיו החל ללמוד משפטים באוניברסיטה, אך נאלץ לנטוש את לימודיו בגלל המצב הכלכלי הקשה של משפחתו. הוא עבד זמן מה כמורה בבית-הספר היהודי, וכששב ללימודיו העדיף את ההיסטוריה על לימודי משפטים. ב-1920 החמן לנהל את הסמינר לרבנים 'תחכמוני' וב-1925 קיבל משרת הוראה בשתי אוניברסיטאות, באוניברסיטה החופשית של וארשה (Wolna Wszeczchnica) ובאוניברסיטה של וארשה. במקביל הורה ושימש כרקטור במכון ללמודי יהדות שנוסד בווארשה בפברואר 1927. כשהתארגנה המועצה האקדמית המייעצת למחלקה ללימודי יהדות באוניברסיטה העברית, החמן בלבן לשמש בה כתבר, וב-1937 הגיע לירושלים ונשא הרצאה באוניברסיטה. ההכרה במעמדו ובסמכותו המקצועיים הוענקה לו גם בפולין. ב-1930 החליטה החברה ההיסטורית הפולנית להקדיש בוועידתה מושב להיסטוריה יהודית, ובלבן החמן לשאת את הרצאת

הפתחה. מאמרו 'המשימות והצרכים של ההיסטוריוגרפיה של יהודי פולין' התפרסם ברבעון ההיסטורי (Bałaban 1931), פרסום נדיר בימים ההם ליהודי שלא התבולל. השנים הפוריות ביותר עבורו מבחינה מחקרית היו בין 1920 ל-1939. בשנים אלה הוא הרחיב את תחומי עבודתו המדעית ועבר ממחקר ההיסטוריה של יהודי גליציה, נושא שבו החל את מחקריו, להיסטוריה של יהדות פולין בכללותה.²

ברוב פרסומיו ניתן למצוא התייחסות כזו או אחרת לאתנוגרפיה ולפולקלור. את בלבן אפשר להגדיר כהיסטוריון של תרבות, וכלל יצירות התרבות של יהודי פולין עוררו את עניינו, הן יצירות של יוצרים בודדים, אך יותר מכך, היצירות הקולקטיביות. תרומתו המרכזית לחקר האתנוגרפיה והפולקלור היא בשלוש המונוגרפיות על הקהילה היהודית בשלוש הערים הגדולות: לבוב (Bałaban 1906), קרקוב (Bałaban 1931a), שהתפרסמה לראשונה ב-1913 ולובלין (Bałaban 1919). מונוגרפיות אלו נחשבות גם כתרומתו המרכזית בחקר תולדות יהודי פולין, וכן ספרו *Zabytki Historyczne Żydów w Polsce* [עתיקות היסטוריות של היהודים בפולין] (Bałaban 1929).

עניינו באתנוגרפיה ובפולקלור התמקד בעיקר בשני תחומים: התרבות החומרית והאמנות העממית, וחקר אגדת העם של יהודי פולין. בתחום התרבות החומרית עסק בלבן בבתי הכנסת של פולין על תכולתם, בבתי-הקברות, במבנים בעלי אופי היסטורי, בתשמישי קדושה ובתשמישי מצווה, בלבוש, תכשיטים, ובחפצי בית. בכל הספרים שמניתי כמו גם בכמה אחרים³ מתאר בלבן בפרוטרוט את המבנה הארכיטקטוני של בתי הכנסת השונים במקומות שונים, ודן דיון מפורט בשני הטיפוסים המרכזיים – בתי הכנסת העשויים עץ ומקורם, ובתי הכנסת המבצריים, והסיבות לבנייתם בערי פולין השונות (Bałaban 1909: 45-105). הוא מקשר את הדיון האתנוגרפי עם הדיון ההיסטורי. כך, למשל, כשהוא דן בתופעה שאיפיינה את בתי הכנסת – כניסה תוך ירידה במדרגות, הוא קורא תיגר על הפרשנות האתנית ביחס למבנה, שהסבירה את התופעה בפסוק 'מעמקים קראתיך ה' ומוכיח, שהסיבה לבנייה זו היא נסיונם של היהודים לעקוף את החוק הפולני שהגביל את גובהו של בית הכנסת (שם). מנקודת מבט פולקלוריסטית זו דוגמה לתופעה מעניינת של הפיכת החסרון ליתרון, של התמודדות עם אילוץ חיצוני על-ידי מתן הסבר פנים-תרבותי.

לתיאור מדויקדק זוכה פנים בית הכנסת על כל אבזוריו: ספרי התורה, הכתרים, האצבע, ארון הקודש, הקערה והקנקן לרחיצת ידיים, החופה, השופר, הפרוכת והכפורת ועוד ועוד. בתיאורים אלה אצור חומר אתנוגרפי מרתק ואביא מספר דוגמאות.

בתיאור של הפרוכת ששימשה בעת תפילת הגשם בדובנו הוא מביא את הפרטים הבאים: על הפרוכת רקומים באר ושור בעל קרני ענק השותה מים. רשומה השנה 1729 וכתובת, שהפרוכת הוכנה על-ידי האמן לתשמישי קדושה יעקב בן-יהודה והאמן לתשמישי קדושה צבי הירש בן-יהודה, היינו שני אחים שעסקו באותו משלח יד. אנו לומדים, שלא רק שמות התורמים והאירוע ששימש

לתרומת הפרוכות הופיעו על הפרוכות, אלא גם שמות האמנים־הרוקמים דבר שמביא את בלבן לנסות ולזהות את כל שמות האמנים שנרשמו על הפרוכות ואת מקום מוצאם של האמנים (82: 1925: Bařaban).

בהביאו את תיאור הפרוכות שנמצאו במעיץ מוזיאון של בית הכנסת הישן של קרקוב קרשר בלבן את הדיון האתנוגרפי בדיון ההיסטורי. הוא מראה כיצד ניתן מתוך הרישומים על הפרוכות לזהות דמויות מרכזיות בתולדות יהודי פולין. כך, למשל, פרוכת משנת 1761, פרוכת הרקומה על רקע תכלת ועליה רשום כי היא מתנת הרב של קרקוב יצחק לנדאו (1754–1768), שנתרמה לעליית נשמתה של אשתו טאובה ובתו אסתר. טאובה היתה בתו של ר"ר עמנואל דה־יונה, רופא החצר ורופאו האישי של המלך יאן ה־III סוב־סקי (58: 1935: Bařaban).⁴ אחת לאחת מונה בלבן את הפרוכות, הדגמים, האירועים והאישים המצוינים עליהן. בתוך כך הוא מפנה את תשומת הלב להעדר מרכזי אחד – העדר שם העיר בכל הפרוכות, ומסביר זאת במצבם של יהודי פולין, אשר הביא להעברתן של הפרוכות ממקום למקום. בכך הוא גם מזהיר את החוקרים מהסקת מסקנות נחפויות המתקשרות למקום שבו נמצאה הפרוכת (שם, 85–86).

בין החפצים הייחודיים לבתי הכנסת בפולין מתאר בלבן את לוחות התפילה למען השליט שהיו מצויים בבתי הכנסת עד 1918. התפילה הייתה בעלת טקסט קבוע, כתובה בקליגרפיה מיוחדת ומקושטת במיניאטורות שגם אותן מתאר בלבן. הוא מתעכב במיוחד על התפילה שנשתמרה בבית הכנסת הישן של קראקוב ל־קזימיר מלך פולין. הוא מייחס את התפילה ליאן קזימיר ולא לקזימיר הגדול, זאת כיוון שכל המסמכים והחפצים הקדומים יותר אבדו בתקופת השלטון השוודי בשנים 1655–1657 (97–98: 1929: Bařaban). אפילו הקונע, אותו מקום קלון בבית הכנסת, שבו נהגה הקהילה להעמיד את עברייניה לשם עונש, זוכה לתיאורים אצל בלבן (101: 1929: Bařaban).

מבין הבניינים שאינם בתי כנסת מתאר בלבן מבנים המיוחסים לדמויות מרכזיות בתולדות יהודי פולין והוא כורך את סיפורם במנהגים ובאגדות שנלוו אליהם. כך, למשל, הוא מתאר את ביתו של המגיד מקונויץ, שבו נשתמר חדרו. בימי שישי בערב לאחר התפילה ולפני הארוחה נהגו צאצאי הנפטר, הנכדים והנינים ונשותיהם, להיכנס לחדר ולאחל למגיד 'גוט שבת'. בלבן נהג כאן כאתנוגרף והוא עצמו נטל חלק בטקס בשנת 1918 (שם, 127).

ענין רב מגלה בלבן בחפצי בית ובחפצים אישיים. הוא מתאר בפרוטרוט בנגדים ותכשיטים תוך דיון באיסורי הקהל (השלטון היהודי הפנימי) ביחס לבגדי הנשים (132–140: 1929: Bařaban). וכן הוא מתאר את טבעות האירוסים מזהב ומכסף ועליהן הכתובת 'מול טוב', טבעות הנישואין עם הכתובת 'מצא אשה מצא טוב', טבעות עם חריטה של פמוטים והכתובת 'להדליק נר של שבת'. הוא מביא תיאור מפורט של טבעות החותם בעיקר של אלו ממוזיאון ברטון עם ציון המשקל, הגודל והקישוטים של כל טבעת. דיונו מתמקד בקשר שבין תמונת החותם לשם בעליו. כמו, למשל, טבעת חותם עם ציור אריה בעל קרני צבי ומתחת השם – אריה הירש (צבי) כ"ץ (שם: 135). הוא מתאר את המדליונים שענדו הנשים ואת הקמיעות שגם

אותם הוא קושר לדיונו ההיסטורי. כך, למשל, קמיע המעורר עניין מיוחד הוא קמיע שקיבל מהלל זירמן, שמצידו האחד חקוק צלב ומתותיו ארון הקודש עם הכתובת 'זה הילר זכה לגדולה לחכמה ולמעשים טובים' ו'צדיק יסוד עולם', ומתחתיו – 'לישועתך קיויתי ה''. מן הצד השני מופיעה הכתובת 'בשם ה' אלוהי צבאות שלא ישלוט עין הרע לילד הזה ולא כאב ולא רפיון בסימן טוב ובמזל טוב אמן סלה'. מהימצאותו של הצלב ומגילוי מקומו של הקמיע (פורוליה) זומנו (המחצית השנייה של המאה ה-18) מסיק בלבן, שמדובר בקמיע של הפרנקיסטים מן התקופה שבה עדיין לא עזבו את היהדות, אך התקרבו כבר לקתוליות, היינו 1759–1759 (שם: 137).

אחד הנושאים שבלבן הציע לחקור ביתר פירוט הם המכתבים לצדיקים, ה'קוויטלעך'. הוא מתאר את התבנית הקבועה של ה'קוויטלעך' שעליהם נרשם שם המבקש, שם אמו ותיאור הבקשה, הבעיה וכד'. הוא עצמו מעיד שעבר על אלפי 'קוויטלעך' של הרב הצדיק אליהו גוטמאכער (1796–1874) שנמכרו כשנאלצו היהודים לברוח מן העיר Grodzisk Wielkopolski. הוא מצביע על חשיבותם של ה'קוויטלעך' כמקור לחקר ההיסטוריה והפולקלור כאחד. כך, למשל, אחד הפתקים הוא של גבאי משנת 1863 המבקש מן הצדיק שישיע על צדיק אחר, הצדיק יצחק מאיר אלטר, לא להתחבר עם האצולה הפולנית, דבר העלול, לדעתו, להמיט אסון על החצר החסידית (שם, 138). בלבן טוען, שאלפי ה'קוויטלעך' ששימשו אותו נשלחו לספרייה הלאומית בירושלים, ומביע את תקוותו שכאן יזכו למחקר מעמיק.⁶

בלבן מתאר את מגילות היוחסין שמצויות היו בבתי יהודיים, מסמכי המשפחה, הכתובות מגילות על קלף או על קליפת ביצה ועוד ועוד (שם, 139–140). כמעט שאין תחום בתרבות החומרית של יהודי פולין שלא זכה לתיאור ו/או לעיון במחקריו. נראה לי, שכל המבקש לעסוק בבתי כנסת, בבתי קברות, ובבית היהודי בפולין ימצא אוצר בלום בעבודותיו של בלבן.

התחום השני, שבו היה לבלבן עניין מיוחד הן אגרות העם של יהודי פולין, והוא מקבל ביטוי בשני אופנים. רישום טקסטים מן המסורות שבעל-פה ושילובם בדיוני אודות דמויות היסטוריות, מקומות, אבירים וכד'. כך, למשל, בספרו על לובלין הוא מביא את סיפור הנס שאירע בבית הקברות העתיק של לובלין (Bałaban 1919: 97–98).⁷ כשהוא מתאר את בית הכנסת של יצחק בן-יעקוב בקרקוב (רב אייזיק רב יעקעלעס) הוא מביא את האגדה על הצלתו של בית הכנסת (Bałaban 1935: 89). בדיונו בקונע בלבוב אין הוא שוכח לאזכר את האגדה על בעל טורי זהב (רבי דוד בן שמואל הלוי סג"ל חתנו של רבי יואל סירקיס, הנקרא על שם חיבורו טורי זהב העוסק כריני שולחן ערוך (Bałaban 1925: 189)).

בלבן לא היה חוקר פולקלור. אמנם לגבי חלק מן האגדות הוא מעיד מפורשות, שרשם אותן מן המסורת החיה, אך הוא אינו מביא תיעוד של הרישום. לא את שם המספר וודאי שלא תיאור קונטקסטואלי של הרישום כגון הסיטואציה, הקהל וכד'. בצד הבאת טקסטים שהם בבחינת פרפראות בלבד יש אגדות הזוכות למקום מיוחד במחקריו וביחס אליהן הוא מביא מקבילות, עורך השוואה ביניהן ודן בהן

דיון מעמיק ורחב היקף. הבולטות באגדות הזוכות לכך הן האגדה על שושנה
וזהובה (די גילדענע רויזע), שהצילה את בית הכנסת של לבוב מידי הישועים
(20: 1920; 186-165: 1906; Bařaban) והאגדה על שאול וואהל המספרת
על היהודי שהיה לזמן קצר למלך פולין. המאמר הנרחב ביותר של בלבן בנושא
זה מתפרסם כאן להלן.⁸ גם כאן אין לטעות, בלבן איננו חוקר של הספרות העממית
ועניינו ודאי אינו נתון לפואטיקה של הסיפור העממי. אך עיקר השוני בין דרך
עיונו באגדה לבין המחקר הפולקלוריסטי עולה בתמציתיות מהצהרתו במסגרת
הדיון באגדת שאול וואהל. וכך הוא אומר:

"היסטוריה ואגדה אינם ידירים השרויים בכפיפה אחת. ככל שהאגדה מתרחקת
מן האמת כך היא מתרחקת מן הזמן הנכון ומן המקום הנכון. בכך מבקש
המחבר ההיסטוריון להשיב אותה אל המקום ממנו צמחה כדי שיוכל לחקור
ולדרוש במדויק ככל האפשר, לתלוש ממנה את הענפים המיותרים שצמחו ונטפלו
אליה במרוצת השנים הודות לדמיון הפורה של מאות מוחות, ולהציגה כפי
שהיתה באמת, במקום שבו התרחשה ובזמן בו התחוללה" (בלבן 1930: 25).

בהצהרה זו נחשף בלבן בעיסוקו באגדה בדרך שאפיינה את העיסוק ההיסטורי
מאז ומתמיד — מטרתו של ההיסטוריון היא להבדיל בין הגרעין העובדתי שבאגדה,
שהוא הוא המעניין אותו, לבין החלק הבריוני שאינו מעניינו.

לעומת גישה זו הבחינו חוקרי הפולקלור במה שחלק מן ההיסטוריונים החלו
לדון בו בשנים האחרונות בעקבות אסכולת המנטליטה הצרפתית, היינו, שהאגדה
על כל מרכיביה אכן מספרת אמת, אך אמת השונה מזו שחיפש בלבן. האגדה אינה
משקפת את הדמויות הנוטלות חלק בעלילה ולא את האירועים המתוארים בה,
אלא היא משקפת את החברה המספרת את הסיפור, את מאווייה, חרדותיה
ובעיותיה.

דיונו של בלבן באגדות הוא דיון מרתק ולא פעם סוטה בלבן עצמו מן ההכרזה
שהובאה לעיל. כך, למשל, בדיונו באגדת השושנה וזהובה בנוסף לעיון ההיסטורי
המרתק בדמויות, משווה בלבן בין שלושה נוסחים של האגדה ומסביר את העדפתו
של הנוסח שבעל-פה (186-165: 1906; Bařaban). בנסיגו להגיע להסבר ביחס
לתהליך היווצרותה של האגדה הוא משווה אותה לאגדה אחרת על אדיל קיקינישי
ובסופו של דבר דוחה את ההשערה בדבר זיקה אפשרית בין שתי האגדות, וקושר
את ההתהוות של האגדה על השושנה וזהובה בדמויות ההיסטוריות ובייחודם של
האירועים ההיסטוריים. אף-כי מסקנתו של בלבן מוטעת בעיני, וטעותו נובעת מכך
שלא הכיר אגדות יהודיות זהות אודות נשים שהתעמתו עם גוי והצילו את בית
הכנסת ולבסוף מתו או איברו עצמן לדעת, אגדות שסופרו בקהילות אחרות,⁹ דיונו
הוא דיון שכל חוקר אגדת עם ימצא בו עניין והארה.

אי אפשר לסיים סקירה על תרומתו של מאיר בלבן לחקר האתנוגרפיה
והפולקלור בלי להזכיר את הפיכתו שלו לגיבור אגדי, ואת האגדה על מותו של
היסטוריון התרבות של יהדות פולין.

בלבן מצא את מותו בגטו וארשה. עם כניסת הצבא הגרמני לפולין בספטמבר
1939 לא חשב בלבן על בריחה מפולין אלא על הבטחת שלומה של ספרייתו. בגטו

הוא הופקר על ארכיון היודנרט והמשיך בעבודתו המדעית ובעיקר במחקר על היהודים בתרבות הפולנית. קיימות מספר גרסאות בנוגע למותו, שאירע ככל הנראה ברצמבר 1942 או בינואר 1943. הוא מת מהתקף לב שנגרם בעקבות תנאי החיים הקשים בגטו (81-80: Biderman 1976). ואולם בווארשה בתום המלחמה רווח סיפור שונה על מותו של מאיר בלבן. נאמר כי בלבן נקרא להתייצב לפני מפקד הגטו או לפני היסטוריון נאצי והם דרשו ממנו לכתוב את הפרק האחרון והמסכם של תולדות היהודים, פרק שיחתום את סיפור קיומו של העם היהודי. בלבן המיואש שב לביתו, וכיוון שידע שלעולם לא יאות להעניק בכתיבתו גושפנקא להפסקת הקיום של עמו, שלח יד בנפשו (שם). סיפור זה התפשט מדר גם מחוץ לפולין ואף זכה לעיבודים ספרותיים כגון בסיפורו של אופטושו בשם 'הפרק האחרון', וכן הבלדה המוקדשת לבלבן של קת קליגר מבואנוס איירס. בלבן ודאי היה תובע מאתנו להפריד את גרעין הברדיון מן העובדה ההיסטורית. אך זאת נשאיר להיסטוריונים. לחוקרי הפולקלור מספרת אגדת פטירתו של מאיר בלבן, שסופרה על-ידי הניצולים בפולין, אמת חשובה לא פחות. היא חושפת את הצורך של יהודי פולין לאחד הטראומה שחוו, להפוך את מי שרשם וחקר את תולדותיהם ואת תרבותם, את מי שהנציח את אשר ביקשו הגרמנים להכחיד, לגיבורה של אותה תרבות.

הערות

- 1 בידרמן סידר את הפריטים הביבליוגרפיים בסדר כרונולוגי ועל-פי השפות שבהן התפרסמו (Biderman 1976, 309-326).
- 2 סקירה ממצה על חייו של בלבן ראו בפרקים 2 ו-3 אצל בידרמן (Biderman 1976).
- 3 מן הראוי לציין בהקשר זה את המדריך שחיבר בלבן לסיור בעתיקות היהודים בקרקוב (Bataban 1935), שבו הוא מוביל את הקורא כרחובות קרקוב היהודית ומציג לפניו את הרחובות, המבנים, בתי-הכנסת, בתי העלמין ועוד. זאת בדומה לסיור שהוא עורך לקורא בספרו על העיר היהודית בלובלין בפרק הרביעי של הספר המוקדש לגטו של לובלין (Bataban 1919).
- 4 על ד"ר עמנואל דה יונה ראו Balaban 1920, 49-57.
- 5 על הקונע ראו גם עלזעט 1919, 29, דוידוביץ' תשמ"ב, 84, ברייצחק 1996, 172-171.
- 6 בעניין זה קיימת אי-בהירות. הקוויטלעך מצויים ביווא בניי-יורק ולא בספרייה הלאומית בירושלים. כאשר לשאלת אופן הגעתם ליווא, היינו, האם הגיעו לשם ישירות מפולין או הגיעו קודם לכן לירושלים, לא הצלחתי למצוא תשובה מוסמכת.
- 7 דיון באגדה זו ראו ברייצחק תשנ"ז-תשנ"ח 211-238.
- 8 המאמר התפרסם בידיש בקובץ המחקרים של בלבן על יהודי פולין שראה אור בוולנה (בלבן 1930, 38-17). מאמר של בלבן על רבי שאול ווהל כאישיות היסטורית התפרסם כמבוא למהדורה השנייה של ספרו של צבי הירש עדלמאן "גדולת שאולי", שראה אור לראשונה בלונדון ב-1854. על אגדת שאול ווהל ראו גם Bershadski 1890, Kerpeles 1895: 272-292.

מראי מקום

ברייצחק, חיה, תשנ"ז-תשנ"ח, "מחוץ להקשר הטבעי — סיפורי עם יהודיים ברישומו של סופר פולני: עין בספר 'הנס בבית-הקברות' לקלמנס ינוושה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ, 211-238.

ברייצחק, חיה, 1996, פולין אגדות ראשית, אתנומואטיקה וקורות אגדיים, תל-אביב, ספרית פועלים.

דידוביץ, דוד, תשמ"ב, אמנות ואמנים בבתי-כנסת של פולין, ישראל, הקיבוץ המאוחד. עלזעט, יהודה, 1919, "אונזער מוזעאום: די קונע" אילוסטרירטע וועלט 2, וורשא.

Bałaban, Majer, 1906, *Żydzi Lwowscy na Przelonie XVI i XVII Wieka*, Lwów, Nakładem Funduszu Konkursowego IM. H. Wawelberga.

Bałaban, Majer, 1919, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin.

Bałaban, Majer, 1920, *Z Historji Żydów w Polsce, Szkice i Studja*, Warszawa Wydawnictwo Lewin-Epstein i S-ka, Warszawa.

Bałaban, Majer, 1925, *Historja I Literatura Żydowska*, Tom III, Lwów-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Zakładu Narodowego IM. Ossolińskich.

Bałaban, Majer, 1929, *Zabytki Historyczne Żydów w Polsce*, Warszawa, Nakładem Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce.

Bałaban, Majer, 1931, "Zadania I Potrzeby Historjografji Żydowskiej w Polsce" *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów, 225-228.

Bałaban, Majer, 1931a, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868)*, Kraków, Nadzieja.

Bałaban, Majer, 1935, *Przewodnik Po Żydowskich Zabytkach Krakowa*, Kraków, Nakładem Stowarzyszenia Solidarność-B'Nei B'rith.

Bershadski, S., 1890, *Yevrej Korol Polskij*, Peterburg.

Biderman, Israel M., 1976, *Mayer Bałaban: Historian of Polish Jewry*, Dr. I.M. Biderman Book Committee, New York, N.Y.

Friedman, Philip, 1933, "Biografia Prac Naukowych Prof. Dra. Majera Bałabana", *Miesięcznik Żydowski*, 340-351.

Goldberg, Jakub, 1991, "Majer Bałaban – Czołowy Historyk Polskich Żydów" *Kwartalnik Historyczny* 3, 85-97.

Karpeles, Gustav, 1895, "A Jewish King in Poland", *Jewish Literature and Other Essays*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, pp. 39-47.